न्याय-वैशेषिकदर्शनयोः अदृष्टतत्त्वविमर्शः

मलय-दे, डॉ उत्तमविश्वासः च

मलय-दे – शोधछात्रः संस्कृतसंकायस्य विद्यासागर-विश्वविद्यालयस्य

डॉ उत्तमविश्वासः - सहकारी अध्यापकः संस्कृतसंकायस्य विद्यासागर-विश्वविद्यालयस्य

जगति अस्मिन् सर्वेऽपि मनुष्याः सर्वविधसुखप्राप्तये सततं प्रयतन्ते। यतो हि प्रत्येकं मनुष्याणाम् इयं स्वाभाविकी प्रवृत्तिः भवति यत् – मम दुःखस्य निवृत्तिः सुखप्राप्तिश्च भवतामिति। प्रयत्ने कृतेऽपि ते सर्वथा सुखं न प्राप्नुवन्ति। सर्वेषां पार्श्वे कोऽपि कोऽपि अभावः अवश्यमेव भवति। सर्वे जनाः अभावग्रस्थान् आत्मनः मन्यन्ते। एतत् दृष्ट्वा विचारकाः आत्मचिन्तनं स्वाध्यायं च आधारीकृत्य दुःखानां कारणानि विज्ञाय दुःखत्रयबन्धनेभ्यः प्राणिनः मोचयितुं स्वस्वसिद्धान्तान् प्रतिपादितवन्तः।

अनेन प्रकारेण तत्तत्सिद्धान्तानुसारेण तत्तत्सम्प्रदायानां तत्तद्दर्शनानां च प्रादुर्भावः सञ्जातः। संक्षेपतः अयमेव दर्शनशास्त्राणां समुदयस्य हेतुरिति वक्तुं शक्यते।

दृशिर् प्रेक्षणे-इति दर्शनार्थकदृश्-धातोः उत्तरं दृश्यतेऽनेनेति 'करणाधिकरणयोश्च'[1] करणवाच्ये ल्युट्-प्रत्यययोगे दर्शनशब्दः निष्पद्यते। येन साधनेन दृश्यते तत् दर्शनमित्युक्ते चक्षुरिन्द्रियं दर्शनमित्यपि वक्तुं शक्यते। परन्तु अयमर्थः अत्र नाभिप्रेतः। ज्ञानदृष्ट्या दर्शनमेव दर्शनशब्दस्य वास्तविकः अर्थः। अतः भारतीयदर्शने दर्शनशब्दस्यार्थः तत्त्वदर्शनम्। माधवाचार्यमते सूक्ष्मवस्तुनः व्यवधानयुक्तवस्तुनः दूरवर्तिवस्तुनश्चाक्षुषज्ञानं तथा स्पर्शादिविषयकज्ञानं हि दर्शनम्। उच्यते- 'सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टाशेषचाक्षुषस्पर्शादिविषयं ज्ञानं दर्शनम्'[2]

आस्तिक-नास्तिकभेदेन भारतीयदर्शन-शास्त्रं द्विविधम्। कथम् आस्तिकनामधेयत्वं कथं च नास्तिकनामधेयत्वम्? इति पृच्छायां केचन कथयन्ति ये ईश्वरस्य प्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ति ते आस्तिकाः ये च न स्वीकुर्वन्ति ते नास्तिकाः इति। परन्तु एतत् मतं सर्वथा भ्रान्तमेव। तथा सति सांख्य-मीमांसयोः नास्तिकत्वप्रसङ्गः स्यात्। अतः उक्तं स्मृतिकारेण-

योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राश्रयाद् द्विजः।
स साधुभिर्वहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः॥[3]

ये तावत् वेदनिन्दकाः अथवा वेदस्य प्रामाण्यं न स्वीकुर्वन्ति ते नास्तिकाः, ये च स्वीकुर्वन्ति ते आस्तिकाः। एतेन चार्वाक-बौद्ध-जैनाः सम्यक् नास्तिकपदवीं लभेयुः। तत्र सांख्य-योग-न्याय-वैशेषिक-पूर्वमीमांसा-उत्तरमीमांसाभेदे च

[1] पाणिनिसूत्रम्-३.३.११७

[2] न्यायकोशः,भीमाचार्यः- पृ ३४९

[3] मनुस्मृतिः-२.११

आस्तिकदर्शनानि षट्। नास्तिकदर्शनानि तु त्रीणि-चार्वाकबौद्धजैनभेदेन।

भारतीयदर्शने अदृष्टस्य गुरुत्वम्

सामान्यतः दर्शनशास्त्रं हि मोक्षप्रतिपादकं शास्त्रम्। मोक्षविषये वैशेषिकदर्शने महर्षिणा कणादेन –"तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च मोक्षः"[4] इति प्रयुक्तं तत्र तच्छब्देन अदृष्टार्थः एव गृहीतः, तत्पूर्वसूत्रे (अपसर्पणमुपसर्पणमशित-पीतसंयोगाः कार्यान्तरसंयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि[5]) अदृष्टकार्यस्योल्लेखात्। तस्मात् जीवात्मनः धर्माधर्मः गुणविशेषः एव अदृष्टम्। अतः कणादोक्तसूत्रेण बोध्यते यत्- जीवस्य धर्म-अधर्मरूपादृष्टस्य अभाववशात् तच्छरीरेण सह तस्य यत् विलक्षणसंयोगस्य अभावः, पुनः शरीरान्तरेण सह विलक्षणसंयोगस्य अप्रादुर्भावः अनुपपत्तिः वा सैव मोक्षः इत्युच्यते। अतः एतत् वक्तुं शक्यते यत् अदृष्टं विहाय मोक्षः भवितुं नार्हतीति। तस्मात् भारतीयदर्शने अदृष्टस्य महत्स्थानं महत्वञ्च वर्तते एव।

अदृष्टशब्दस्य व्युत्पत्तिः

न दृष्टम् इत्यस्मिन् विग्रहे अन्यार्थे 'नञ्'[6] इति सूत्रेण नञ्तत्पुरुषसमासे 'सुपो धातु-प्रातिपदिकयोः'[7] इत्यनेन समस्यमानपदस्य विभक्तिलोपे 'न दृष्टं' भवति। तदवस्थायां 'नलोपो नञः'[8] इति सूत्रेण 'न दृष्टं' इत्यस्य दृष्ट-इति उत्तरपदे परे पूर्वस्य न्-कारस्य लोपे 'अदृष्टं' इति समस्तपदं प्राप्यते। पुनः 'कृत्तद्धितसमासाश्च'[9] इति सूत्रेण समासबद्धपदस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां 'ङ्याप्प्रातिपदिकात्'[10] इति अधिकारसूत्रयोगेन पुंलिङ्गे प्रथमपुरुषे एकवचने 'स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसि-भ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप्'[11] इत्यनेन 'सु'-प्रत्यययोगेन 'अदृष्ट सु' इति स्थितौ अदृष्ट इति प्रातिपदिकस्य अकारान्तक्लीबलिङ्गत्वात् 'अतोऽम्'[12] इति सूत्रेण 'सु' स्थाने अम्-आदेशे अदृष्ट अम् इति स्थितौ 'अमि पूर्वः'[13] इत्यनेन पूर्वरूपैकादेशे अदृष्टम् इति पदं निष्पद्यते।

दृष्टशब्दश्च पुनः 'दृशिर् प्रेक्षणे' इति दर्शनार्थक-दृश्-धातोः कर्मवाच्ये अतीतकालार्थे 'निष्ठा'[14] इति सूत्रयोगेन 'क्त'-प्रत्यये अनुबन्धलोपे 'लशक्वतद्धिते'[15] इत्यनेन क्-लोपे दृश् त इति स्थितौ 'व्रश्च-भ्रस्ज-सृज-मृज-यज-राज-भ्राज-च्छशां षः'[16] इत्यनेन श्-स्थाने ष्- आदेशे दृष् त इति स्थितौ 'ष्टुना ष्टुः'[17] इति सूत्रयोगेन दृष् ट्, एतदवस्थायां 'हलोऽनन्तराः संयोगः' इत्यनेन ष्-ट्-कारयोः संयोगसंज्ञायां संयोगे च निष्पद्यते।

न्याय-वैशेषिकदर्शनयोः अदृष्टस्य स्वरूपम्

---

4 वैशेषिकसूत्रम्- ५.२.१८

5 वैशेषिकसूत्रम्- ५.२.१७

6 अष्टाध्यायी-२.२.६

7 अष्टाध्यायी-२.४.७१

8 अष्टाध्यायी-६.३.७३

9 अष्टाध्यायी-१.२.४६

10 अष्टाध्यायी-४.१.१

11 अष्टाध्यायी--४.१.२

12 अष्टाध्यायी-७.१.२४

13 अष्टाध्यायी-६.१.१०७

14 अष्टाध्यायी-३.२.१०२

15 अष्टाध्यायी-१.३.८

16 अष्टाध्यायी-८.२.३६

17 अष्टाध्यायी-४.४.४१

साधारणतया अदृष्टशब्दस्य नियत्याद्यर्थेषु व्यवहारः दरीदृश्यते परन्तु दार्शनिकैः विशिष्टार्थे अदृष्टशब्दस्य प्रयोगः क्रियते। पूर्वजन्मनि कृतं कर्म इह जन्मनि संसारे दुःखस्य हेतुर्भवति। कार्यमात्रमेव फलमुत्पादयति। एतत् फलं द्विविधम् प्रत्यक्षं परोक्षञ्च। यथा अग्नौ हस्तस्थापनरूपं कार्यं हस्तदहनरूपं फलमुत्पादयति। अत्र दहनरूपफलस्य दर्शनयोग्यत्वात् प्रत्यक्षं फलम्। किन्तु सर्वदा कर्मणः फलं प्रत्यक्षगोचरं न भवति। कर्मणः कानिचन परोक्षफलानि अपि विद्यन्ते यानि तु अदृष्टनाम्ना अभिधीयन्ते। शरीरसृष्टिः आत्मनः पूर्वकृतकर्मफलजन्यम् उत निरपेक्षभूतमात्र-जन्यमिति प्रश्ने उच्यते-पूर्वकृतफलानुबन्धात् तदुत्पत्तिः[18]। अर्थात् शरीरोत्पत्तिः आत्मनः कर्मजन्या अदृष्टजन्या वा। वस्तुतस्तु धर्माधर्मरूपादृष्टात्मकेन पूर्वकृतकर्मफलेन सहसम्बन्धप्रयुक्तस्य शरीरस्य एव उत्पत्तिर्भवति। अत जीवस्य शरीरसृष्टेः निमित्तमेव अदृष्टम्। महर्षिगौतमाभिमतस्य व्याख्याप्रसङ्गे भाष्यकारस्य अभिमतं यत् – पूर्वकृतशब्देन पूर्वशरीरे अर्थात् पूर्वजन्मनि परिगृहीतशरीरे अनुष्ठितं शुभाशुभकर्म एव गौतमस्य विवक्षितम्। अतः पूर्वकृतकर्मजन्यधर्माधर्मौ एव कर्मणः फलम्। सूत्रे पूर्वकृत-शब्दात् उत्तरं फल-शब्दप्रयोगेण सूच्यते यत् जीवस्य पूर्वजन्मकृतशुभाशुभकर्मजन्यधर्माधर्म एव जन्मनः साक्षात्कारणम्। एतौ धर्माधर्मौ एव न्यायमते अदृष्टपदवाच्यौ। अदृष्टनिरूपणप्रसङ्गे भाषापरिच्छेदकारेण विश्वनाथन्यायपञ्चाननेन उक्तम्- "धर्माधर्मावदृष्टं स्याद् धर्मः स्वर्गादिसाधनम्।"[19] अर्थात् भाषापरिच्छेदकारस्य मते धर्माधर्मौ अदृष्टम् इत्युच्यते।

तत्र तावत् को नाम धर्मः? किं वा तस्य लक्षणम्? इति जिज्ञासायां भाषापरिच्छेदकारेण उक्तम्- 'धर्मः स्वर्गादिसाधनम्।'[20] अर्थात् याग-भाविस्वर्गादिफलयोः मध्ये व्यापारतया यत् साधनं कल्प्यते तत् धर्मः इत्युच्यते। महर्षिकणादेन उक्तं- 'यतोऽभ्युदयनिःश्रेयस-सिद्धिः स धर्मः'। 'अभ्युदयः' इति पदस्यार्थः तत्त्वज्ञानम्। निःश्रेयसं निश्चितं श्रेयः। अथः न्यायवैशेषिकनये निःश्रेयसं नाम दुःखस्य आत्यन्तिकी निवृत्तिः। तथा चोक्तं शङ्करमिश्रेण- 'निःश्रेयसमात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः'[21] । 'अभ्युदयश्च निःश्रेयसञ्च' इति विग्रहे अभ्युदयनिःश्रेयसे , 'तयोः सिद्धिः' इति विग्रहेण 'अभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः' इति पदं द्वन्द्व-षष्ठीतत्पुरुषसमासद्वयेन निष्पद्यते। पुनः 'द्वन्द्वादौ द्वन्द्वान्ते च श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसम्बध्यते' इति नियमानुसारं 'यतः' इति पूर्वपदार्थेन सह उभयपदार्थस्य अन्वयः भवति। अतः सूत्रस्य अर्थो भवति अभ्युदयरूपपदार्थतत्त्वज्ञानं निःश्रेयसरूपा-त्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिश्च उभौ यस्मात् प्रादुर्भवति स एव धर्मपदवाच्यः

[18] न्यायसूत्रम्-३.२.६०

[19] भाषापरिच्छेदः-कारिका-१६१

[20] भाषापरिच्छेदः-कारिका-१६१

[21] वैशेषिकसूत्रम् १.१.२ पृ-२३

उपस्कारटीकायामपि उच्यते 'तदुभयं यतः स धर्मः'।[22]

अधुना प्रश्नः उदेति यत् – धर्मस्य तथाविधे लक्षणे कृते जन्यमात्रं प्रति कालस्यापि कारणत्वकल्पितत्वात् कालस्यापि धर्मत्वापत्तिः स्यात्। अस्याः आशङ्कायाः उत्तररूपेण उच्यते- 'अभ्युदयद्वारकमि'ति पदम्। अर्थात् अभ्युदयः निःश्रेयसमिति पदार्थद्वयं प्रति कालस्य कारणत्वे यदा अभ्युदयः द्वाररूपेण व्यापाररूपेण वा गृह्यते तदा निःश्रेयसं प्रति कालस्य कारणत्वं न भवति। किन्तु धर्मः अभ्युदयद्वारकनिःश्रेयसस्य जनको भवति। अनेन प्रकारेण काले धर्मलक्षणस्य अतिव्याप्तिः निरस्यते। अथवा 'अभ्युदयात् निःश्रेयससिद्धिः अभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः' इति पञ्चमीतत्पुरुषसमासेनापि काले धर्मलक्षणस्य न अतिव्याप्तिप्रसङ्गः। यतो हि स्वजन्यतत्त्वज्ञानवत्त्वसम्बन्धेन कालः निःश्रेयसजनकः न भवति। तथा हि उच्यते परिस्कारटीकायाम्- 'नन्वेवं कालेऽतिव्याप्तिः जन्यमात्रं प्रति कालस्य कारणत्वादित्यत आह,- अभ्युदयद्वारकमिति। स्वजन्यतत्त्वज्ञानवत्त्व-सम्बन्धेन निःश्रेयसजनको यः स धर्म इति फलितम्'।

अदृष्टस्य अस्तित्वप्रतिपादनम्-

अदृष्टस्य अस्तित्वप्रतिपादनावसरे मुक्तावलीकारेण उक्तं- गङ्गास्नानादिशुभकर्मणां यागादीनाञ्च व्यापाररूपेण धर्मः कल्प्यते। यागादेः व्यापाररूपधर्मे अस्वीकृते बहु पूर्वम् अनुष्ठितस्य यज्ञस्य विनष्टवशात् व्यापाररहितयज्ञादिः कालान्तरभाविस्वर्गादेः जनकत्वेन न गृह्यते। तथा हि उच्यते- 'यागादिव्यापारतया हि धर्मः कल्प्यते, अन्यथा यागादीनां चिरविनष्टतया निर्व्यापारतया च कालान्तरभाविस्वर्गजनकत्वं न स्यात्।[23] नरकादिसकलदुःखानां रोगविशिष्टेदानीन्तन-शरीरप्रभृतिलभ्यदुःखानाञ्च कारणम् अधर्मः। स च वेदादिशास्त्रनिषिद्धकर्मेभ्यो जायते। मनुप्रभृतिशास्त्रेषु विहितप्राजापत्यादिप्राय-श्चित्यादिना अधर्मस्य विनाशकल्पना-अधर्मस्य अस्तित्वे प्रमाणम्। अधर्मः न स्वीक्रियते चेत् प्रायश्चित्तादिना कस्यापि नाशत्वं न भवति। तदा शास्त्रोपदिष्टप्रायश्चित्तवैयर्थ्यापत्त्या तदुपदेष्टुः अप्रामाण्यापत्तिः स्यात्। मुक्तावलीकारेणोक्तम् - 'नरकादिसकलदुःखानां नारकीयशरीरादीनाञ्च साधनमधर्म इत्यर्थः। तत्र प्रमाणमाह- प्रायश्चित्तेति। यदि ह्यधर्मो न स्यात्, तदा प्रायश्चित्तादिना नाश्यत्वं न स्यात्।'[24]

अदृष्टस्य भेदाः

इदम् अदृष्टम् अपूर्वं वा कलिकापूर्व-समुदायापूर्व-परमापूर्वभेदेन बहुधा विभज्यते। अपूर्वस्य भेदविषये दिनकरीटीकायां मतत्रयं विद्यते-

१. दर्शयागस्य त्रिभ्यः अङ्गकर्मभ्यः त्रीणि कलिकापूर्वाणि उत्पद्यन्ते। तत्पश्चात् त्रिभिः कालिकापूर्वैः एकं समुदायापूर्वं जायते। पुनः पूर्णमासयागस्य त्रिभ्यः अङ्गकर्मभ्यः त्रीणि कालिकापूर्वाणि उत्पद्यन्ते। तस्मात् त्रिभिः

---

[22] वैशेषिकसूत्रम्- १.१.२ पृ-२६

[23] भाषापरिच्छेदः-१६२ ,मुक्तावली,

[24] भाषापरिच्छेदः-१६३ ,मुक्तावली,

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

कालिकापूर्वैः एकं समुदायापूर्वं जायते। तदनन्तरं समुदायापूर्वद्वयेन एकं परमापूर्वं जायते। तत्परमापूर्वं फलशिरस्कापूर्वम् इत्युच्यते। अनेन नवापूर्वं सिद्धम्। कलिकापूर्व-परमापूर्वयोः मध्ये यत् समुदायापूर्वम् अवान्तरापूर्वरूपेण कार्यं क्रियते। उक्तञ्च टीकायाम्- 'अत्र त्रयात्मकदर्शजन्यमपूर्वमेकं कलिकापूर्वत्रयव्यापारकम्। एवं त्रयात्मकपूर्णमासजन्यमेकमपूर्वं कलिकव्यापारकं ताभ्यां स्वर्गजनकापूर्वोत्पत्तिस्तच्च परमापूर्वं फलशिरस्कापूर्वमित्युच्यत इति नवापूर्वीपक्ष इत्येके।'[25]

२. केषाञ्चित् मते फलशिरस्कापूर्वं अस्वीकृतं प्रमाणाभावात्। एषां मते अष्टौ अपूर्वाणि सन्ति। समुदायापूर्वेण परमापूर्वस्य कार्यं क्रियते यस्मात् फलनिष्पत्तिः भवति। तथा हि उक्तम्- तत्रैव फलशिरस्कापूर्वे मानाभावादष्टापूर्वीत्यन्ये[26]

३. नव्यनैयायिकैः सप्त अपूर्वाणि स्वीकृतानि। तैः अवान्तरव्यापाररूप-समुदायापूर्वं न स्वीकृतम्। समुदायापूर्वे प्रमाणाभावात् । तेषां मते षड्कलिकापूर्वेण परमापूर्वस्य उत्पत्तिः जायते। उच्यते यत्- 'कलिकापूर्वषट्केनैव परमापूर्वसम्भवात् व्यापारभूतापूर्वद्वये मानाभावात् पूर्वोक्ता सप्तापूर्व्येव युक्तेति नव्याः। [27]

अदृष्टविषयकमीमांसा

शास्त्रविहितकर्मणः जीवात्मनि धर्मः उत्पद्यते। अनुरूपतया निषिद्धकर्मणः अधर्मः उत्पद्यते। इमौ धर्माधर्मौ जीवस्य प्रत्यक्षयोग्यत्वात् अदृष्टमित्युच्यते। ईश्वरस्य प्रत्यक्षगोचरेऽपि जीवात्मनः अतीन्द्रियग्राह्यत्वात् धर्माधर्मौ अदृष्टशब्देन सम्बोध्येते।

चार्वाकदार्शनिकैः परलोकः तदलौकिककारणञ्च न स्वीक्रियेते। परलोकस्य अलौकिककारणं नास्तीति मतखण्डनार्थम् उदयनाचार्येण उक्तम्-

"सापेक्षत्वादनादित्वात् वैचित्त्याद् विश्ववृत्तितः।
प्रत्यात्मनियमात् भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिकः॥"[28]

उपर्युक्तकारिकायाम् उदयनाचार्येण प्रथमं कार्यस्य कारणसामान्यसाधनानन्तरम् अलौकिककारणं साध्यते। अलौकिककारणसाधनार्थं प्रथमं कारणसामान्यं साधितव्यम्। कारणसामान्ये साधिते अलौकिककारणं कथं साधयिष्यते इति प्रश्नस्योत्तररूपेण उच्यते- "तत्र प्रथमतः कारणसामान्यसाधनायाह सापेक्षत्वादिति।"[29] टीकाकारहरिदासस्य मते सापेक्षत्वस्य अर्थः कादाचित्कत्वम्। किञ्चित्कालस्थायिपदार्थः कदाचित्कः तस्य भावः कादाचित्कत्वम्। अनेन कादाचित्कत्वहेतुना कार्यस्य सकारणत्वं

[25] कारिकावली-(दिनकरी) पृ-८४८

[26] कारिकावली-(दिनकरी) पृ-८४८

[27] कारिकावली-(दिनकरी) पृ-८४८

[28] न्यायकुसुमाञ्जलिः कारिका.१.४

[29] न्यायकुसुमाञ्जलिः, (हरिदासी), कारिका. १.४

साध्यते। तथा हि उक्तं टीकाकारेण- "कार्य्यं सहेतुकं कादाचित्कत्वाद् भोजनजन्यतृप्तिवत्।"[30] इयं तृप्तिः क्षणस्थायी भोजनरूपकारणजन्या च – एतत् सर्वैः ज्ञायते। अस्मिन् हेतुवाक्ये कादाचित्कत्वं हेतुः। सकारणकत्वं साध्यम्। अस्मिन् दृष्टान्ते कादाचित्कत्वहेतौ सकारणकत्वसाध्यस्य व्याप्तिनिश्चयत्वात् जगति कार्यसामान्यरूपपक्षे कादाचित्कत्वहेतुना सकारणकत्वरूपसाध्यः अनुमीयते।

पूर्वपक्षिणाम् आशङ्का जायते यत् – यत् यत् कादाचित्कत्वं तत् तत् सहेतुकत्वमिति स्वीकृते घटादिकार्यस्य कारणानां कादाचित्कत्वात् कपालादीनामपि कारणं स्वीकर्तव्यम्। पुनः तत्कारणे कादाचित्कस्वीकृते तत्कारणस्यापि कारणं स्वीकर्तव्यम्। अनेन अनावस्थादोषापत्तिः भवेत्। किञ्च, घटादिकारणस्य नित्यमिति स्वीकारे (सदातनत्वस्वीकारे) घटादीनामपि सदातनत्वापत्तिः भवेत्। तस्मात् घटादिकारणं कादाचित्कत्वमिति स्वीकरणीयम्। उक्तञ्च हरिदासेन- "ननु घटादिहेतोः सदातनत्वे घटादेरपि सदातनत्वापत्तिः, तथा च तस्य कादाचित्कत्वं वाच्यम्, एवं तत्कारणपरम्परापि कादाचित्की सहेतुका वाच्या इत्यनवस्थायाम्"।[31]

पूर्वपक्षिणाम् आशङ्कायाः उत्तरे उदयनाचार्येण उक्तं यत् – कार्य्य-कारणप्रवाहः अनादिः। यत्र कार्य्य-कारणयोः ज्ञानं न भूयते तत्र अनावस्थादोषः भवति। यथा- हिमालय-सर्षपयोः मध्ये परिमाणगततारतम्यं सर्वैः प्रत्यक्षीक्रियते। अधुना परमाणोः अवयवः, पुनः तदवयवस्यापि अवयवस्वीकारे हिमालय-सर्षपयोः अवयवधारा अनन्ता भवेत्। उभयोः परिमाणस्य संख्यापत्तिः परिलक्षिष्यते। तदा प्रत्यक्षतः वैषम्यविरोधः जायते। अतः इयं अनावस्था दोषयुक्ता परन्तु बीजाङ्कुरयोः अनावस्था न दोषयुक्ता। यतो हि बीजात् अङ्कुरः, पुनः तदङ्कुरस्य कारणीभूतबीजं तस्य पूर्वाङ्कुरात् जायते- इति प्रत्यक्षप्रमाणसिद्धत्वात् बीजाङ्कुरवत् कार्य्य-कारणयोः अनावस्थापि न दोषुयुक्ता। हरिदासभट्टाचार्येण उक्तम्- "उक्तमनादित्वादिति बीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकी इयमनवस्था न दोषाय इत्यर्थः।"[32]।

इत्थं कार्य्य-कारणप्रवाहे अनादिरूपेण प्रतिपादिते पुनः आशङ्का उदेति यत्-ब्रह्मैव जगतः कारणमस्तु अथवा नाना बुद्ध्यात्मिका प्रकृतिः कारणं भवतु। अस्याः आशङ्कायाः समाधाने उच्यते – जगत् वैचित्र्यमयम्। अतः विचित्रकार्यस्य विचित्रकारणं स्वीकरणीयम्। अविचित्रब्रह्मणः प्रकृतेः वा कार्यवैचित्र्यं न सिद्ध्यते। घटरूपकार्यं वस्त्ररूपकारणात् विजातीयकारणजन्यम्। यतो हि वस्त्ररूपकार्यस्य विजातीयकार्यत्वं घटे अस्ति। ईदृशानुमानेन विभिन्नविजातीयकारणं विभिन्नविजातीयकार्यस्य जनकः इति स्वीकर्तव्यः।

इत्थम् उदयनाचार्येण पूर्वपक्षिणां युक्तिखण्डनपूर्वकं विचित्रकार्य्यं प्रति

[30] न्यायकुसुमाञ्जलिः, (हरिदासी), कारिका.१.४

[31] न्यायकुसुमाञ्जलिः, (हरिदासी), कारिका.१.४

[32] न्यायकुसुमाञ्जलिः (हरिदासीटीका)- १.४

ISSN : 2583-2271
Vol. - 2, No. 1: 2022

विचित्रकारणं स्वीकार्यम् इत्युक्तम्। पूर्वपक्षिणा पुनः आशङ्का क्रियते यत् –विचित्रकार्य्यं प्रति विचित्र्यकारणम् आवश्यकम्। अतः घटादि-लौकिककार्येषु दण्डादिहेतुरस्ति। प्रमाणाभावात् अलौकिकस्वर्गादौ तद्धेतुत्वं यागादेः असिद्धम्। अस्याः आशङ्कायाः समाधाने उच्यते- विफला विश्ववृत्तिर्नो न दुःखैकफलापि वा। दृष्टलाभफला वापि विप्रलम्भोऽपि नेदृशः॥[33] वेदप्रामाण्यवादिनां यागादिकर्मणि प्रवृत्तिः दृश्यते। तेषां यागादौ प्रवृत्तिः न विफला। यतो हि शिष्टव्यक्तिः इष्टसाधनताज्ञानवशात् कर्मणि प्रवर्त्तते। प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते। अतः तेषां प्रवृत्तिः सफला। 'विश्वेषां परलोकार्थिनां यागादौ प्रवृत्तिर्विफला न।'[34]

तेषां प्रवृत्तिः दुःखमात्रफला नापि सुखमात्रफला। प्रमादग्रस्तव्यक्तिं विहाय कोऽपि दुःखार्थं न कर्मणि प्रवर्त्तते। प्रवृत्तिं प्रति इष्टसाधनताज्ञानमेव कारणम्। इदं कर्म मम इष्टसाधकम् इति ज्ञानवशात् व्यक्तेः कर्मणि प्रवृत्तिः जायते। अतः विश्वेषां प्रवृत्तिः न दुःखमात्रफलिका। उच्यते च हरिदासीटीकायाम्-'न वा दुःखमात्रफलिका, प्रवृत्तेरिष्टसाधनताधीसाध्यत्वात्।'[35] अर्थ-पूजा-ख्याति-धनादि-ऐहिकसुखलाभार्थं परलोकार्थिनां यागादिकर्मणि प्रवृत्तिः न जायते। यतो हि वहूनि वैदिककर्माचरणकारिणः सन्ति। ये कस्मादपि अर्थं न गृह्णान्ति। ते अर्थ-पूजा-ख्याति-धनादिम् अनपेक्ष्य यागादिम् आचरन्ति। अतः यागादौ तेषां प्रवृत्तिः न अर्थादिलाभजनितसुखफला। 'न च दृष्टलाभफला पूजाख्यातिधनादिफला, तन्निरपेक्षैरपि तदाचरणात्।'[36]

पुनः आशङ्का जायते यत्- परप्रतारणार्थं यागादौ विश्वेषां परलोकार्थिनां प्रवृत्तिः जायते। कैश्चित् जनैः पूर्वं परप्रतारणार्थं यागादिकर्म कृतम्। तान् अनुसृत्य अन्येषामपि कर्मणि प्रवृत्तिः परिलक्ष्यते। अस्याः आशङ्कायाः समाधानरूपेण उच्यते- इयं प्रतारणा न सम्भवति। यतो हि इह जगति कोऽपि मनुष्यः नास्ति यः परप्रतारणार्थं नानाविधक्लेशकर्मभिः आत्मानं अवसादयति। अतः स्वर्गादिसुखमेव यागप्रवृत्तेः फलम्- विषयेऽस्मिन् यागादौ प्रवृत्तिरेव प्रमाणम्। - 'केनचित् प्रतारकेण स्वर्गादिफलकतया........'[37]

पुनः आशङ्का जायते यत् – स्वर्गादिपरलोकः स्वीकृतः, तस्य साधनं यागाद्यपि स्वीकृतम्। अतः यागादिकं स्वर्गादिहेतुः भवतु, न तु तज्जन्यादृष्टम्। अस्याः आशङ्कायाः समाधानरूपेण उच्यते- चिरध्वस्तं फलायालं न कर्मातिशयं विना। सम्भोगो निर्विशेषाणां न भूतैः स्वंस्कृतैरपि॥[38] यागादिक्रिया अल्पकालस्थायिनी, उत्पत्तेः परक्षणे विनश्यते। किन्तु यागात् अव्यवहितपरं स्वर्गरूपफलं नोत्पद्यते। कारणं कार्यस्य

[33] न्यायकुसुमाञ्जलिः का. १.८

[34] न्यायकुसुमाञ्जलिः (हरिदासीटीका)- १.८

[35] न्यायकुसुमाञ्जलिः (हरिदासीटीका)- १.८

[36] न्यायकुसुमाञ्जलिः (हरिदासीटीका)- १.८

[37] न्यायकुसुमाञ्जलिः (हरिदासीटीका)- १.८

[38] न्यायकुसुमाञ्जलिः का. १.९

अव्यवहितपूर्ववृत्तिः भवति। अतः यागात् कथं स्वर्गादिफलं प्राप्यते? अथः यागादिजन्यः एकः अतिशयः स्वीकर्तव्यः। अतिशयम् अदृष्टमित्युच्यते। यागादिजन्यम् अदृष्टं विहाय यागादिः स्वयं क्षणिकत्वात् स्वर्गादिफलोत्पादने असमर्थः। यथा अस्माकम् अनुभूतविषयाणां स्मृतिः किञ्चित्कालानन्तरं भूयते। परन्तु अनुभवः त्रिक्षणं स्थायी विद्यते। तदनन्तरं विनश्यते। अनुभवात् संस्कारः उत्पद्यते इति सर्वजनस्वीकृतम्। अनुभवः तेन संस्काररूपव्यापारेण स्मृतेः कारणं भवति। एकमेव यागादिकर्मापि स्वजन्यादृष्टेन स्वर्गादिरूपफलस्य जनकं भवतीति स्वीकार्यम्।– चिरध्वस्तं यागादि कर्म अतिशयं तत्फलानुकूलव्यापारं विना फलाय न अलं न समर्थम्, चिरध्वस्तकारणस्य व्यापारद्वारैव हेतुत्वं, यथा अनुभवस्य संस्कार-द्वारकस्य स्मृतौ[39]

पुनः आशङ्का जायते यत् –चिरविनष्टकर्म अतिशयं अर्थात् स्वजन्यादृष्टं विना फलोत्पादने असमर्थत्वात् चिरविनष्टकर्मजन्यादृष्टस्य अस्तित्वं स्वीकार्यम्। तथापि तददृष्टं शरीरादिषु भोग्यपदार्थेषु स्वीकरणीयं न तु आत्मनि।

अस्याः आशङ्कायाः समाधानरूपेण उच्यते – अदृष्टरूपविशेषरहितात्मनः भोगः न सम्भवति। आत्मनि अदृष्टे अस्वीकृते, शरीराद्याकारे परिणतभूते च अदृष्टस्य स्वीकारे तददृष्टेन संस्कृतभूतेन अदृष्टशून्यात्मनः भोगः न सम्भवति। भोगरूपफलं (कार्यम्) आत्मनि भवति। शरीरादौ अदृष्टे स्वीकृते कार्य-कारणयोः ऐकाधिकरणाभावात् कार्य्यकारणभावः न सिद्ध्यति।

पुनः आशङ्का जायते यत् शरीरादौ स्थितादृष्टम् आत्मनि स्वाश्रयसंयोगसम्बन्धे विद्यमानत्वात् कार्य्य-कारणयोः समानाधिकरण्यं सिद्ध्यते। 'स्व' शब्देन अदृष्टं बोध्यते, तस्य आश्रयः शरीरम्, शरीरस्यास्य संयोगः आत्मनि विद्यते।

उत्थापिताशङ्कायाः समाधानरूपेण उच्यते- आत्मनि अदृष्टे अस्वीकृते सर्वे आत्मानः विशेषरहितत्वात् आत्मसु पृथक् पृथक् भोगः न सिद्ध्यते। अर्थात् शरीरे अदृष्टं स्वीकृत्य स्वाश्रयसंयोगसम्बन्धे आत्मनि तददृष्टस्य सम्बन्धस्वीकारे आत्मा सर्वव्यापी इति कारणवशात्, अदृष्टस्य आश्रयीभूतस्य एकशरीरस्य संयोगः सर्वेषु आत्मसु विद्यमानत्वात् सर्वेषाम् आत्मनां तुल्यभोगापत्तिः भवेत्। किन्तु प्रत्येकम् आत्मनः भोगः व्यवस्थितः। अर्थात् एका व्यक्तिः यथा सुखं दुःखं च भुङ्क्ते, अपरजनः तथा न भुङ्क्ते। अनेन बोध्यते यत् पृथक् पृथक् आत्मनः विलक्षणभोगः व्यवस्थितः। भोगस्य वैलक्ष्यणवशात् पृथक् पृथक् आत्मनि पृथक् पृथक् अदृष्टं स्वीकार्य्यम्। पृथक् पृथक् आत्मनि अदृष्टेन जातशरीरादिभिः पृथक् पृथक् भोगः स्वीकर्तव्यः।

सहायकग्रन्थपञ्जी

- महर्षिकणादः, *वैशेषिकदर्शनम्*, सम्पा. श्रीपञ्चाननतर्करत्नभट्टाचार्य्यः, कलकाता, बङ्गवासी-इलेक्ट्रोमेसिन प्रेस, १३१३।

[39] न्यायकुसुमाञ्जलिः (हरिदासीटीका)- १.९

- महर्षिगौतमः, *न्यायदर्शनम् (न्यायसूत्रम्),* (भाष्य-वार्त्तिक-तात्पर्यटीका-वृत्तिसहितञ्च), सम्पा. तारानाथतर्कतीर्थः, अमरेन्द्रमोहनतर्कतीर्थश्च, नवदेहली, मुन्सीराममनोहरलालपाब्लिशार्स-प्राइभेट्-लिमिटेड्,२००३।
- महर्षिगौतमः *न्यायदर्शनम्(न्यायसूत्रम्)* (खण्डः-३), सम्पा. फणिभूषणतर्क-वागीशः, कलकाता, पश्चिमबङ्गराज्य-पुस्तकपर्षत्, २०११ (चतुर्थसंस्करणम्)।
- महर्षिपाणिनिः, *अष्टाध्यायी,* सम्पा. ड. तपनशङ्करभट्टाचार्य्यः, कलकाता, संस्कृत वुक डिपो, २०१२, (पुनर्मुद्रणम्)।
- विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्य्यः, कारिकावली, द्वितीयखण्डः (मुक्तावलीसहिता सा च प्रभा- मञ्जुषा-दिनकरी-रामरुद्री-गङ्गारामीतिव्याख्यापञ्चकसमन्विता), सम्पा. श्री सी. शङ्कररामशास्त्री, दिल्ली, चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, २०१०
- विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्य्यः, *भाषापरिच्छेदः,* (सिद्धान्तमुक्तावली-सहितः), सम्पा. ड. अनामिकारायचौधुरी, कलकाता, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, २०११ (तृतीयसंस्करणम्)
- वागची दीपककुमारः, *भारतीयदर्शनम्,* कलकाता, प्रग्रेसिभ् पाब्लिशार्सः, २००६.पुनर्मुद्रणम्।
- विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्य्यतर्कतीर्थः,*भाषा परिच्छेदः,* (सिद्धान्तमुक्तावलीसहितः), सम्पा. ड. श्रीगोपालचन्द्रमुखोपाध्यायः, वर्धमान, वर्धमानविश्वविद्यालयः, १९९८, (द्वितीयसंस्करणम्)।
- श्रीमद्उदयनाचार्य्यः, न्यायकुसुमाञ्जलिः (हरिदासीव्याख्यासहितः), सम्पा. श्रीश्यामापदमिश्रः, कलकाता, संस्कृत पुस्तक भाण्डार, १३९०।